

Kass voodi all

Ühest motiivist Hermen Rode ja Bernt Notke

Tallinna retaablitel

ANU MÄND

Bernt Notke töökojas valminud Püha Vaimu kiriku altariretaablil (1483) on Püha Elisabethi surivoodi all kujutatud mõneti ootamatut tegelast: helehalli vöödilist kassi, kes on kinni püüdnud priske hiire või roti (ill 1–2). Esmapilgul ei pane loomakest tähelegi, sest pildi fookuses on voodis lamav pühak, tema neljast naisterahvast koosnev kaaskond ning vaimulik, kes toimetab püha veega piserdamise riitust ja loeb ette pühakirja. Tagaplaanil viib ingel Elisabethi hinge taevasse. Pildi meeoleolu on tõsine, leinav ja pühalik. Ent miks on sinna lisatud see väike hiirepüüdja?¹

Tegemist pole ainsa sellise motiiviga meie keskaegses kunstis. Kõigest paar aastat varem valminud Niguliste kiriku peaaltari retaablil (1481) võib tähelepanelik vaataja ka palja silmaga näha läbi maalikihi kumavat alusjoonist, mis reedab lõppvariandist välja jäänud detaile, sealhulgas kassi või pörsast meenutava looma piirjooni keiser Konstantinuse voodiotsa all. Jutt käib alumisel pildireal asuvast stseenist, kus Konstantinusele ilmub unes Püha Nikolaus, kinnitades kolme vangistatud aadlimehe süütust (ill 3).² 2010. aastal siinkirjutaja palvel teostatud infrapunauuringud tõestasid, et ka sel pildil on tegu kassiga, kel hambus kinninabitud hiir (ill 4). Uuringutel paljastus teisigi detaile, millest maalingute autor Hermen Rode oli otsustanud loobuda: keisri voodi kõrvale oli algselt kavas lisada tuhvlid ja ööpott (ill 5). Võimalik, et kunstnik jättis need ja kassi maalimata seetõttu, et stseeni piasjadega mitte üle kuhjata.

Siinse kirjatüki eesmärgiks pole lahata kahe kuulsa Lübecki meistri loomingut ega nende võimalikke vastastikuseid mõjutusi, vaid arutleda kassi tähenduse üle kirjeldatud piltidel. On ju loomade rolli kunstis ja kultuuriloos hakatud viimaste aastakümne-

1 Artikkel tugineb 2010. a HavsViddenis 22. Põhjamaade ikonograafia sümposiumil peetud ettekandele.

2 Riituse järgi otsustades on kolm jalapakkudesse aheldatud vangi pigem jõukad kaupmehed, ent stseeni alla lisatud tekst räägib rüütlistest: *Hir worden de suluen rider vnschuldighen ghevangen vnd sinte nycolaus openbarde syck den keser se los to gheuen* [Siin pandi needsamad rüütlid süütult (s.t alusetult) vangi ja Püha Nikolaus ilmutas end keisrile, et nad vabaks lastaks].

te jooksul järjest enam väärtustama³, eriti medievistikas⁴. Eestis on sellealaseid kirjutisi napilt ning kassile pole neis paraku tähelepanu pööratud.⁵

Tallinna näited magamistoas kujutatud hiirepüüdjust pole mõistagi ainsad samaalaadsed, ent Läänemeremaades kohtab seda motiivi siiski küllalt harva. Siinkirjutajale teada olevad paralleelid pärinevad enamasti samuti altariretaablilt, eriti Neitsi Maarja elu kujutatavalt stseenidelt. Kopenhaagenis Taani Rahvusmuuseumis on suuremõõtmeline tiibaltar Boeslunde kirikust, kus stseenil „Neitsi Maarja sünn” võib Püha Anna voodi ees asuva pingikese alt leida valget värvi kassi (ill 6–7). Tiibaltar on Põhja-Saksa töö ning valminud umbes 1430. aastal.⁶ Kas kassi juurde on algselt kuulunud ka hiir, pole võimalik täie kindlusega öelda, sest puust loomakese koon on ühelt küljelt väga saanud. Rootsisis Östra Ny kirikus on Põhja-Saksa päritolu nikerdaltar 15. sajandi III veerandist, kus samuti kujutatakse Neitsi Maarja sünni.⁷ Seal ajab valkjass või helehall kass Püha Anna voodi kõrval hiirt alles taga, ent tol pole lootustki pääseda, sest osava küti parem käpp on juba kindlalt närilise tagakehal (ill 8). Stockholmi lähedal asuva Bromma kiriku pikihoone lõunaseinal aga köidab vaatajate tähelepanu Neitsi Maarja templiskäigustseenil kujutatud rahuloleva ilmega pontsakas valge kass, kes peidab end trepialuses krüptis või võlvkeldris ja on hiire juba kinni püüdnud (ill 9–10). Eelmistega võrreldes ei saa see loom kuidagi kahe silma vahele jääda: esiteks asub ta otse vaataja silmade kõrgusel ja teiseks on ta noorukese Neitsi ja tema kaaskonnaga võrreldes maalitud ebaproportsionaalselt suurena. Bromma sein- ja laemaalingud on omistatud kuulsale Albertus Pictori töökojale ja valminud 15. sajandi viimastel kümnenditel.⁸ Kõik nimetatud kunstiteosed pärinevad Notke ja Rode retaablitega enam-vähem samast ajast ja samast kultuuriruumist.⁹ Kasside kujutisi neil piltidel pole uurijad seni paraku tähelepanu väärivaks pidanud ega interpreteerida püüdnud.

Kas need loomad on stseenidele lisatud kui teatud religioossed sümbolid (sel juhul millised) või on tõlgendusvõimalusi rohkemgi kui üks? Teatavasti figureerisid loomad keskaegsetel piltidel sageli kui moraalsed allegooriad, kui didaktilised vahendid, mille funktsiooniks oli edastada religioosseid sõnumeid ja väärtushinnanguid.¹⁰ Siiski oleneb kõik kontekstist ning loomakujutistel ei tarvitse sugugi alati olla sümboolne

3 Parimaks näiteks kuueköiteline koguteos: *A Cultural History of Animals*. Oxford, New York: Berg, 2007.

4 Vt võrgulehti, kus ka olulisemad kirjandusviited: *The Medieval Bestiary. Animals in the Middle Ages*: <http://www.bestiary.ca>; *The Medieval Animal Data-Network (MAD)*: <http://www.imareal.oeaw.ac.at/mad>, ja <http://www.imareal.oeaw.ac.at/animalwiki> (vaadatud 20. III 1912). Vt ka A. M. Choyke, *MADness. – Medium Aevum Quotidianum* 2009, Bd. 59, lk 33–36.

5 K. Kivimaa, *Dualistlik maailmavaade eesti keskaegses loomasümbolikas. – Ars Estoniae medii aevi grates Villem Raam viro doctissimo et expertissimo*. Koost K. Alitoo. Tallinn: Eesti Muinsuskaitsekeskus, 1995, lk 157–170; A. Mänd, *Bad Boys, Men, and Dogs in Bernt Notke's Tallinn Altarpiece. – Bilder i marginalen. Nordiska studier i medeltidens konst / Images in the Margins. Nordic Studies in Medieval Art*. Ed. K. Markus. Tallinn: Argo, 2006, lk 305–320.

6 S. F. Plathe, J. Bruun, *Danmarks middelalderlige altertavler*. Bd. 1, A–N. Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2010, lk 124–128.

7 Vt <http://medeltidbild.historiska.se/medeltidbild> (ID: 920724A2) (vaadatud 20. III 2012).

8 C. Sandquist Öberg, *Albertus Pictor – målare av sin tid*. Bd. II, *Samtliga bevarade motiv och språkband med kommentarer och analyser*. Stockholm: Kungliga Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, 2009, lk 30.

9 Lisaks on Vestfaalist ja Poolast teada paar altarimaali, kus Neitsi Maarja kuulutuse stseenil istub kambris kass, ent ilma hiireta, vt T.-H. Borchert, Van Eyck to Dürer: *Early Netherlandish Painting and Central Europe 1430–1530*. Tüü: Lannoo, 2010, lk 220 (Schöppingeni retaabel, 1453–1457), lk 488 (tahvelmaal Varssavis Rahvusmuuseumis, u 1500). 15.–16. sajandi Maarja kuulutustel leidub kassi umbes paarikümnel korral, uurijad on teda selles kontekstis pidanud seksuaalsuse, aga ka naiselikkuse võrdkujuks. Vt L. Bobis, *Die Katze: Geschichte und Legenden*. Leipzig: Kiepenheuer, 2001, lk 152–155.

10 B. Resl, *Beyond the Ark: Animals in Medieval Art. – A Cultural History of Animals*. Vol. 2, *In the Medieval Age*. Ed. B. Resl. Oxford, New York: Berg, 2007, lk 179–180.

tähendus.¹¹ Mõistagi ei võimalda siinse kirjutise formaat anda põhjalikku ülevaadet kassidega seotud uskumustest ja eelarvamustest keskaegses Euroopas, nende kuvandist toleaesgses ühiskonnas ega kujutamises kunstis.¹² Seepärast osutagem üksnes peamistele kassiga seotud stereotüüpidele ja allegooriatele.

Nagu üldiselt teada, ei olnud keskaeg, eriti hiliskeskaeg, kasside jaoks hea ajastu. Kiriku suhtumine neisse loomakestesse oli peamiselt negatiivne või vähemalt ambivalentne. Sümbolisel tasandil seostati kasse kurjuse, kuradi, deemonite, nõiduse, musta maagia ja hereetikutega (etümoloogilistel põhjustel eriti kataritega). Kassi peeti Saatana allegooriaks, kes jahtis hingi, või ka Saatana otseseks kehastuseks, keda suure musta kõutsi kujul kummardasid nõiad ja ketserid.¹³ Pahedest sümboliseeris kass laiskust, lihahimu ja aplust, samuti seostati teda selliste iseloomujoontega nagu kavalus ja silmakirjalikkus.¹⁴

Kultuuriliste ja religioosete eelarvamuste tõttu peeti kassi, erinevalt koerast, madalamat sorti olevuseks ning seetõttu kõrgkihtide majapidamisse ebasobivaks. Lemmiklooma staatuse omandas kass alles 16. sajandil, ent seda hüve nautisid eelkõige Euroopasse imporditud eksootilised liigid.¹⁵

Argielu tasandil seevastu hinnati kasse kõrgelt kui kasulikke abimehi hiirte ja rottidega võitlemisel. Kassid hoidsid kodu ja selle südant – kööki, küttides närilisi, kes laastasid toiduvarusid ja levitasid mustust. Kasse ei leidunud sugugi ainult lihtrahva majapidamistes: on andmeid, et paljudes kiriklikes ja ilmalikes institutsioonides peeti lausa ametlikult „teenistuses“ kasse, kelle ülesandeks oli kahjuritega võidelda. Näiteks Exeteri katedraali arveraamatutes 1305–1476 kajastuvad kassi tarbeks regulaarsed kulutused – penn nädalas, mille eest tõenäoliselt osteti tublile hiirepüüdjale lisatoitu.¹⁶ 1260. aastal otsustas frantsisklaste ordu generaalkapiitel Narbonne'is, et ükski vend või konvent ei tohi pidada loomi, v.a kasse ja linde, kes likvideerivad ebapuhtaid olen-deid.¹⁷ Seega kaalus kasside kasulikkus üle nende kahtlasevõitu seostamise kuradi ja ketseritega. Vahemärkuse korras võib lisada, et selliseid „institutsionaalseid kasse“ on peetud ka keskaegses Tallinnas. Sellest annab aimu Suurgildi majandusülevaate arveraamat, kus 1508. aasta kohta leidub sissekanne, et vaikselt nädalal on kasside toitmiseks (*de katten to spyse*) kulutatud 2 killingit.¹⁸ Väga võimalik, et need kassid „töötasid“ gildi

11 B. Resl, *Beyond the Ark*, lk 195.

12 Selle kohta vt nt L. Bobis, *Die Katze*; S. Zuffi, *Katzen in der Kunst*. Köln: DuMont Literatur und Kunst Verlag, 2007. Keskaega ja renessansi jõuab välja ka Donald Engelse raamat: D. Engels, *Classical Cats: The Rise and Fall of the Sacred Cat*. London, New York: Routledge, 1999. Keskaja legende ja pärimusi käsitletakse ka eesti keelde tõlgitud populariseerivas teoses: M. Swan, *Kasside kummuline ajalugu*. Tallinn: Eesti Päevaleht, 2007.

13 I. Metzler, *Heretical Cats: Animal Symbolism in Religious Discourse*. – *Medium Aevum Quotidianum* 2009, Bd. 59, lk 16–32, eriti lk 18–26; L. Bobis, *Die Katze*, lk 177–210.

14 G. Ferguson, *Signs and Symbols in Christian Art*. London, Oxford: Oxford University Press, 1977, lk 14; L. Bobis, *Die Katze*, lk 101–108.

15 E. Pascua Echegaray, *From Forest to Farm and Town: Domestic Animals from ca. 1000 to ca. 1450*. – *A Cultural History of Animals*. Vol. 2, lk 101.

16 C. Reeves, *Pleasures and Pastimes in Medieval England*. Stroud: Budding Books, 1997, lk 129.

17 I. Metzler, *Heretical Cats*, lk 31.

18 Tallinna Suurgildi majandusülevaate arveraamat 1508–1576 (Foliant H). Läti Ülikooli akadeemiline raamatukogu, käskkirjade ja haruldaste raamatute osakond, Ms 14, lk 3. Hilisematel aastatel seda laadi märkusi enam ei leia. Arvatavasti saab 1508. aasta sissekanne seletada majandusülevaate Vincentius Schonenberchi tublidusega, kes arveraamatu sisseseadjana tegi sinna gildi kulude ja tulude väga põhjalikke ülestähendusi. Tema ametijärglased enam nii suure usinusega silma ei paistnud.

viljaaidas, mis ilmub allikaisse 1505. aastal ja mis asus gildimaja taga asuvas hoones teenrite eluruumide all.¹⁹

Kuid isegi sellele kasside erakordselt kasulikule omadusele anti mõnikord sümboolne tõlgendus. Näiteks kasutas üks 1323. aastal surnud dominiiklane võrdlust, et kass ajab hiirt taga sama sihikindlalt kui Saatan inimest, ning ühes 1484. aasta teoses on tõmmatud järgmine paralleel: „Saatan mängib sageli patustajaga nii, nagu seda teeb kass hiirega.”²⁰

Kassi seostamise tõttu kuradi, nõidade ja muu taolisega võiks arvata, nagu oleks tal ka kunstis valdavalt negatiivne tähendusvarjund. Nii see siiski pole: deemonlike kiisude kõrval esines ka selliseid, kellel, nagu edaspidi näeme, oli täiesti neutraalne või koguni positiivne roll. Tõsi, kass ei ole hiliskeskaja kunstis just eriti sage tegelane: kindlasti ei leia teda loomade esikümnest.²¹ Kassi kohtab kunstiteostel enamasti poolvarjatud paikades (nagu ilmneb ka kirjutise algul toodud näidetest) või marginaalse kunsti alla liigituvatel pildidel (nt käsikirjade servadel, miserikordidel, friisidel). Bestiaariumides ja ka mujal on teda harilikult kujutatud kinnipüütud hiirega või närlisi taga ajamas²², s.t tegelemas sellega, mis inimeste vaatevinklist oli kassi põhikohus ja tema eksistentsi õigustus²³. Eriti just puu- ja vaselõigetel on hiireküti juurde mõnikord lisatud allegoorilis-didaktiline tekst.²⁴ Lisaks kassi ja hiirte-rottide vahelisele vaenule kasutati kunstis ka kassi ja koera vastandamist, kusjuures koer kui lojaalsuse ja truuduse sümbol mängis sel juhul enamjaolt positiivset rolli.²⁵

Ent tulgem tagasi konkreetse motiivi juurde, mis esineb Rode ja Notke retaablitel. Üks võimalus selle tõlgendamiseks on lähtuda kassi ja hiire kombinatsioonist. Mõned uurijad on selles paaris näinud allegoorilis-moraliseerivat sõnumit: hiiri püüdev kass on võrdkujuks kuradile, kes püüab ettevaatamatuid hingi.²⁶ See on siiski liiga ühekülgne seletus, mis igasse konteksti ei sobi. Kassi „ohvritel” oli keskajal nimelt veelgi negatiivsem tähendus kui nende jahtijal: hiir ja rott olid loomasümboolikas kurjuse, surma, deemonite ja Saatana kehastuseks.²⁷ Eriti hästi illustreerib seda näiteks Mecklenburgist Tempzini kirikust pärinev Passioonialtar (1411), kus Neitsi Maarja sünnistseenil võib näha kaht kassi ja hiirt (või rott), kusjuures viimase pahatahtlikkus ja

19 A. Mänd, I. Leimus, M. Männisalu, *Gildimaja seest ja väljast*. – Tallinna Suurgild ja gildimaja. Peatoim T. Liibek. Tallinn: Eesti Ajaloomuuseum, 2011, lk 319.

20 I. Metzler, *Heretical Cats*, lk 18.

21 „Edetabelis” troonisid lisaks realselt eksisteerivatele loomadele (lammas, lõvi, madu, hirv, koer, härg, hobune jt), kellest paljudel oli kristlikus sümboolikas ja heraldikas eriline roll, ka draakonid, üksisarved jt fantaasia sünnitised.

22 Vt nt *Catalogue of Illustrated Manuscripts*, British Library: <http://www.bl.uk/catalogues/illuminatedmanuscripts> (Royal 12 C XIX, f. 36v; Royal 12 F XIII, f. 43; Sloane 3544, f. 20v) (vaadatud 20. III 2012).

23 J. E. Salisbury, *The Beast Within: Animals in the Middle Ages*. New York, London: Routledge, 1994, lk 7, 14–15.

Kassi ladinakeelsed nimetused on *catus* ja *musio*. Sevilla Isidoruse *Etymologiae* kohaselt tulenes viimane sellest, et kass on hiire (*mus*) vaenlane.

24 Nt Tartu Ülikooli raamatukogus leiduval 15. saj II poole puulõikel, mis kujutab hiire kinni nabinud kassi, on kahepalgelisuse eest hoiatav saksakeelne tekst: „Hoidu kasside eest, kes eestpoolt lakuvad ja tagant kratsivad” ehk vabamas tõlkes „... kes lakuvad su nägu, ent küünistavad selga.” Vt T. Nurk, XV–XVI sajandi saksa puulõikeid Tartu Riikliku Ülikooli Teaduslikust Raamatukogust. Tallinn: Kunst, 1988, ill 1. Vt ka S. Zuffi, *Katzen in der Kunst*, lk 15.

25 Vt I. Metzler, *Heretical Cats*, lk 28–30, ill 7–9; S. Zuffi, *Katzen in der Kunst*, lk 62–63, 66–67, 88–89, 330–331.

26 Vt I. Metzler, *Heretical Cats*, lk 18–20; M. Jones, *The Secret Middle Ages: Discovering the Real Medieval World*. Stroud: Sutton Publishing, 2002, lk 39.

27 S. Tucker, *ChristStory Rat and Mouse Page*. *ChristStory Christian Bestiary*, 1998, <http://www.netnitco.net/users/legend01/rat.htm> (vaadatud 20. III 2012); G. Ferguson, *Signs and Symbols in Christian Art*, lk 24; *Lexikon der christlichen Ikonographie*. Hrsg. v. E. Kirschbaum. Rom: Herder, 1968–1976, Neudruck 2004, Bd. 3, lk 234–235.

1.

Püha Elisabethi surm. Detail Tallinna Püha Vaimu kiriku peaaltari retaablilt. Bernt Notke töökona, Lübeck, 1483. Fotod Stanislav Stepaško.
Death of St Elizabeth. Detail of the altarpiece in the Church of the Holy Spirit, Tallinn. Workshop of Bernt Notke, Lübeck, 1483. Photos by Stanislav Stepaško.

2.

Detail: kass hiirega.
Detail: Cat with the mouse.

3.

Püha Nikolaus ilmub unes keiser Konstantinus Suurele. Detail Tallinna Niguliste kiriku pealtari retaablilt. Hermen Rode töökoda, Lübeck (1478–1481). Foto Stanislav Stepaško.
 St Nicholas appears to Emperor Constantine in his dream. Detail of the altarpiece in St Nicholas' church, Tallinn. Workshop of Hermen Rode, Lübeck (1478–1481). Photo by Stanislav Stepaško.

4.

Detail: kass hiirega. Infrapuna reflektogramm Alar Nurkse.
Detail: Cat with the mouse. Infra-red reflectogram by Alar Nurkse.

5.

Detail: keisri ööpott ja tuhvlid. Infrapuna reflektogramm Alar Nurkse.
Detail: Emperor's chamber pot and slippers. Infra-red reflectogram by Alar Nurkse.

6.

Neitsi Maarja süünd. Detail Boeslunde kiriku retaablilt. Põhja-Saksa töö (u 1430). Taani Rahvusmuuseum, Kopenhaagen. Fotod Anu Mänd.

Birth of the Virgin Mary. Detail of the Boeslunde altarpiece. North-German work (c. 1430). National Museum of Denmark, Copenhagen. Photos by Anu Mänd.

7.

Detail: kass.
Detail: Cat.

8.

Neitsi Maarja süünd. Detail Östra Ny kiriku (Östergötland) retaablilt. Põhja-Saksa töö (15. saj III v).
Foto Lennart Karlsson.

Birth of the Virgin Mary. Detail of the Östra Ny altarpiece, Östergötland. North-German work (3rd quarter of the
15th c). Photo by Lennart Karlsson.

9.

Neitsi Maarja templiskäik. Lubjamaaling pikihoone lõunaseinal, Bromma kirik, Uppland. Albertus Pictor (15. saj IV v). Fotod Anu Mänd.
 Presentation of the Virgin Mary. Mural on the southern wall of the Bromma Church, Uppland. Albertus Pictor (4th quarter of the 15th c). Photos by Anu Mänd.

10.

Detail: kass hiirega.
 Detail: Cat with the mouse.

deemonlikkus on siin väga selgelt visualiseeritud: hiir on musta värvi, käppade asemel on tal midagi lestadetaolist ja ta õrritab suuremat kassi, näidates talle irvitavalt keelt ja olles pööranud taguotsa pilkavalt tema poole.²⁸ Seega tuleks hiire kinni püüdnud kassis näha hoopis positiivset tegelast, kes sümboliseerib võitu kurjuse ja ebapuhtuse üle. Meenutagem, et nii mõnelgi kirjutise algul loetletud kunstiteosel (Püha Vaimu, Boeslunde ja Östra Ny retaabel ja Bromma seinamaal) on kass valget või helehalli värvi, mis on veel üks tema headuse kinnitusi.

Hiliskeskaja kunstis on sageli, kord otsesemalt, kord kaudsemalt väljendatud ideed, et Kurjus on kõikjal ja alati kohal, seda ka pühades stseenides, nagu pühakute sünd või surm.²⁹ Näiteks Kristuse kannatusloos või ka mujal võib teda kohata esmapilgul tähelepandamatu porikärbsena istumas mõnel negatiivsel tegelasel või tema läheduses.³⁰ Sellele toetudes võiks artikli algul kirjeldatud pilte interpreteerida nii: hiire või roti kujul passib Saatan salaja pealt, kuidas sünnib siia ilma pühim kõigi naiste seast – tulevane Jumalaema – või kuidas suigub viimsele unele Püha Elisabeth, ning loodab neil haavatavatel üleminekuhetkedel pühakute hinged oma võimu alla saada. Ent Kurjuse plaanidele tõmbab kriipsu peale osav jahimees – kass. Niguliste retaablil aga võimendanuks kassi-hiire motiiv sõnumit, et kolm aadlimeest on vangistatud ebaõiglaselt, s.t Kurjuse salasepitsuste tulemusena.

See pole ehk siiski ainus võimalik viis tõlgendada kassi ja hiire olemasolu Tallinna retaablitel. Teine võimalus on võtta aluseks pildil kujutatud ruum, milleks Tallinna ja veel mõningatel näidetel on magamistuba, ent mõnikord ka kamber – mõlemad kuulusid keskajal privaatsfääri. Kui hiliskeskaja kunstis on kujutatud esindus- ja vastuvõturuume, siis sealt võib enamasti leida koeri, kass seevastu domineerib intiimses magamistoas.³¹ Süüvides kassi kujutamisse 15. sajandil, näib, et loomakese üheks funktsiooniks oli rõhutada koduse interjööri intiimsust ja hubasust.

Hiliskeskaja (religioosoid) pilte iseloomustas küllalt suur „realistlikkus” ning armastus detailide vastu (eriti kujukalt ilmneb see Madalmaades).³² Samuti kujunes välja suundumus lisada põhistseeni alumisse otsa või äärtesse mõningaid detaile või kõrvaltegelasi (sh loomi), kellel esmapilgul ei tarvitsenud kujutatavaga otsest sidet olagi. Sellised lisandused, millel oli mõnikord humoorikas alatoon ja mis olid paigutatud vaatajate jaoks tuttavasse ruumilisse konteksti või mille tegevus seostus vaatajaile

28 Mittelalterliche Kunst. Bd. 1, Architekturfragmente, Skulpturen und Tafelbilder. Schwerin: Staatliches Museum Schwerin, 1979, tagakaane pilt. Andmeid tiibaltari kohta vt lk 19–20, nr 14. Teos asub Güstrow' lossis.

29 Nt 2011 avastati pilve sees kujutatud Saataka pea Giotto freskol, mis kujutab Püha Franciscuse surma (Assisi Püha Franciscuse basiilika). Vt N. Squires, Smirking Face of the Devil Discovered in Giotto Fresco. – The Telegraph 6. XI 2011, <http://www.telegraph.co.uk/culture/art/art-news/8872780/Smirking-face-of-the-Devil-discovered-in-Giotto-fresco.html> (vaadatud 20. III 2012).

30 Vt 15. sajandi altarimaale: R. Mellinkoff, Outcasts: Signs of Otherness in Northern European Art of the Late Middle Ages. Berkeley: University of California Press, 1993, vol. 1, lk 52, vol. 2, ill I.72, II.14, II.41, VIII.13.

31 L. Bobis, Die Katze, lk 59.

32 Seda „realismi” ei tule mõista kui kunstniku kasutatud efektseid võtteid, et edasi anda või „dokumenteeri” ümbritsevat olustikku, vaid kui visuaalse kommunikatsiooni vahendit, kui kultuurilist konstruktsiooni, mis sõltus teose loomise ajal kehtinud kultuurilistest väärtustest. Vt K. Moxey, Reading the 'Reality Effect'. – Pictura quasi fictura: Die Rolle des Bildes in der Erforschung von Alltag und Sachkultur des Mittelalters und der frühen Neuzeit. Red. G. Jaritz. Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1996, lk 15–17.

omase argieluga, aitasid neil paremini meelde jätta põhistseenis kujutatud püha lugu ja kinnistada selle didaktilis-religioosset sõnumit.³³

Toogem mõned näited kunstiteostest, kus kassile, aga ka koerale, on antud koduse õhustiku loomisel kindel roll. Pietro Lorenzetti freskol (u 1315–1319) Assisi Püha Franciscuse alumises kirikus on pidulikus, templitaolises ruumis aset leidev Püha õhtusöömaaeg maalitud vaheseina abil visuaalselt eraldatud kõrvalruumist – köögist, kus vastupidiselt piiblistseenile toimub vägagi argine askeldamine: teenijad pesavad apostlite nõusid, põrandal lakub ahnelt taldrikuid koer, kes on ebasüüdsalt keeratud vaataja poole seljaga, saba üleval ja kõik anatoomilised üksikasjad paljastatud. Koldetule lähedal aga puhkab kass, silmad kinni, saba kombekalt ümber kere ja palgel täielik rahu.³⁴

15. sajandi teisel ja 16. sajandi esimesel poolel võib kassi „kodustes” stseenides leida juba tihemini, eriti kalendrites või 12 kuu toimetustega seonduvatel pildidel. Näiteks kardinal Grimani tundideraamatu (flaami töö 16. sajandi algusest) veebruarikuu illustratsioonil kujutatakse talupoja lihtsat majapidamist ja talvist eluolu: pere on kogunenud kööki tule ümber, majaemand kettab, poisike pissib üle ukسلäve lumme ja lävepakul istub vöödiline kass.³⁵ Siin pole loomakesel mingit sümboolset kõrvaltähendust, vaid ta on talu ja selle argielu enesestmõistetav osa. Sama kehtib jaanuarikuu pildi kohta ühes 16. sajandi alguse Flandria kalendris, kus kaugeltki mitte kõhn (ja sellisena majapidamise jõukust väljendav) kass istub ootavalt laua ees, pilk tõstetud teenijatüdruku poole, et too teda mõne maitsva palaga kostitaks.³⁶

Magamistubade intiimsesse interjööri ilmuvad kassid esmalt 14. sajandi Itaalias. Heaks näiteks selle kohta on Neitsi Maarja sünni kujutav fresko (u 1370–1380) Orvieto katedraalis.³⁷ Püha sündmus leiab aset koduses atmosfääris. Püha Anna on sünnitamisega juba ühele poole saanud ning pildi esiplaanil on amm ja teenijatüdruk ametis Maarja vannitamisega. Voodis lebab Anna küünitab kaetud laua poole, et end pärast rasket pingutust pisut kosutada. Ent laual olevad maiuspalad ahvatlevad ka kassi, kes on küüntega laudlinast kinni haaranud ja valmis seda koos toiduga alla kiskuma. Pildil on kujutatud veel teinegi loom – koer, kes lebab all paremas nurgas ja järab konti. Ei Püha Anna ega teenijad osuta loomadele mingit tähelepanu ega lase end neist häirida. Kassid ja koera on siin kujutatud majapidamise loomuliku osana ja nende viibimises magamistoas, pühaku sünni juures, ei paista olevat midagi tavatut või ebaloomulikku.

Argielu imiteeriva näitena võib tuua ka Torino-Milano tundideraamatu illustratsiooni (u 1426–1428), mis on omistatud Jan van Eyckile ja millel kujutatakse Ristija Johannese sünni.³⁸ Magamistoa interjäär mõjub äärmiselt realistlikult: mööbli ja dekoratsioonide järgi otsustades sarnaneb see jõuka linnakodaniku omaga. See on täis vaataja jaoks tuttavaid detaile, nagu baldahhiiniga voodi, riideid ja tarbeesemeid täis kirst, kaetud laud, puutaldadega kingad jne. Koduse atmosfääri osana ei puudu pildilt

33 G. Jaritz, Nähe und Distanz als Gebrauchsfunktion spätmittelalterlicher religiöser Bilder. – Frömmigkeit im Mittelalter: politisch-soziale Kontexte, visuelle Praxis, körperliche Ausdrucksformen. Hrsg. v. K. Schreiner, M. Müntz. München: Wilhelm Fink Verlag, 2002, lk 333–334.

34 S. Zuffi, Katzen in der Kunst, lk 58–59.

35 S. Zuffi, Katzen in der Kunst, lk 68–69.

36 L. Bobis, Die Katze, lk 60.

37 S. Zuffi, Katzen in der Kunst, lk 60–61.

38 S. Zuffi, Katzen in der Kunst, lk 78–79.

ka koer ja kass: nad ei kiskle omavahel, vaid söövad rahulikult teineteise kõrval kumbki oma toitu. Tegu on lausa idüllilise stseeniga, millest õhkub kodusoojust, rahu ja harmooniat. Vaid paarkümmend aastat hiljem valminud Petrus Christuse väikesemõõtmelisel pühapildil „Madonna lapsega” (u 1450) võib tagaplaanil näha kassi, kes on end kamina juures mõnusasti sisse seadnud ja soojendab oma selga.³⁹ Taas on pühasid tegelasi kujutatud intiimses, koduses kontekstis, mis oli pildi tellijatele-vaatajatele tuttav ning mis sellisena pidi kaasa aitama nende vagadusharjutustele, kutsuma esile usulisi emotsioone ning tugevdama vaimset sidet püha looga.

Seega võib väita, et 15. sajandiks oli kassi üheks rolliks kunstis kujunenud kodusse privaatsfääri osaks olemine – teda võiks nimetada lausa kodususe sümboliks. Kass kuulub enesestmõistetavalt majapidamise juurde ja teda võib leida nii kambrist, köögist kui ka kõige intiimsemast ja privaatsemast ruumist – magamistoast. Kass rõhutab kodu mugavust, turvalisust ja rahu.

Kas ka Tallinna retaablitel asuvaid stseene võiks sarnaselt interpreteerida? Selle kasuks räägib asjaolu, et Nigulistest kuuluvad teisedki pildilt välja jäetud detailid – ööpott ja tuhvlid – spetsiifiliselt magamistoa interjööri ega oma sümboolset tähendust. Samuti ei takista miski nägemast kassi Püha Elisabethi majapidamise ja magamiskambri loomuliku asukana. Sama võib väita Boeslunde ja Östra Ny retaablite Püha Anna magamistoa kohta. Bromma kiriku Neitsi Maarja tempelikäiku oleks aga juba keerulisem selles võtmes tõlgendada, sealsesse konteksti sobiks paremini kass kui sakraalse koha valvur ja kurjuse peataja. Lisaks torkab silma asjaolu, et ühelgi eespool kirjeldatud „kodusel” pildil ei püüa kass hiiri, vaid sööb inimeste toidulaualt üle jäänud palakesi või hoopis mõnuleb tule paistel. Seega tundub, et pigem on Rode ja Notke tahtnud kassi kujutada religioosse sümbolina: kui olendit, kes nurjab Saatana plaanid.

Nagu paljud teised loomad, nii esineb ka kass hiliskeskaegses kunstis väga erinevates, mõnikord lausa vastandlikes rollides, olles nii headuse kui ka kurjuse võrdkuju – seega polüsemantiline „märk”. Alati ei tarvitse temas otsida sümbolit – vahel on kass ka lihtsalt kass. Mõistagi tuleb iga konkreetset pilti analüüsida lähtuvalt kontekstist ning vastava ajastu ja geograafilise piirkonna kultuurikoodidest.

39 S. Zuffi, Katzen in der Kunst, lk 82–83.